

BOLJŠEVICI PROTIV BOGA

»Das russische Problem wächst sich immer mehr zu einem europäischen, vielleicht zu einem Weltproblem, aus. — Rusko se pitanje sve više razvija u evropsko, možda upravo svjetsko pitanje.«

Dr. Ludwig Berg, Was sagt Sowjet-Russland von sich selbst, Volksvereinsverlag München - Gladbach 1930., str. 101.

Prigodom génèvske konferencije od 14. V. 1922. predložio je vatikanski Starac, da se od Sovjeta kao *conditio sine qua non* sviju političkih i ekonomskih pregovora zatraži potpuna sloboda savjesti i kulta za sve vjere, za sve stanovnike boljševičke Rusije. Učesnici se génèvske konferencije ne obazreše na to; kažu, da su ekonomske i političke prilike tako zahtijevale.

Međutim su kasniji događaji pokazali, da to preveliko, nerazborito — ili možda s određene strane proračunato popuštanje nije baš osobito pogodovalo ni ekonomskim ni političkim interesima dotičnih sila.¹ No svakako je ta neumjesna diskrecija uvelike kriva, što se val otrovnog ateizma tolikom žestinom razlio po Rusiji i što svojom opasnom zarazom zapljuskuje, a gdje gdje već

¹ Malo čudno osvjetljaju stvar povjerljive stranice francuske masonerije. U *Bulletin Officiel de la Grande Loge de France*, octobre 1922., p. 286. čitamo o želji »da se uspostave trgovačke veze s Rusijom«. A ekspozitura francuske »braće« g. Herriot u svojoj ministarskoj deklaraciji od 17. VI. 1924. izjavljuje: »Mi već sada pripravljamo obnovu našeg normalnog odnošaja s Rusijom«. 15. srpnja izmjenjuje Herriot brzogave s Čičerinom; 25. srpnja najavljuje svoju nakanu da uspostavi veze sa Sovjetima; u rujnu pristaje na princip, da se u Društvo Naroda pripuste Sovjeti. Vidi: *Michel, La Dictature de la Franc-Masonerie sur la France*, Paris — Spes, gdje ima izvanrednih dokumenata o zakutnom spletkarenju masonerije.

djelomično i poplavljuje zemlje izvan »Udruženih«² Sovjetskih Republika«.

Opasna je ta zaraza stoga, jer je ateizam i svako zametavanje vjere i natprirodnoga najbolji i najsigurniji preteča boljševizma i svega, što on sa sobom donosi. Zato je pitanje sovjetskoga agresivnog ateizma i pitanje užasnih progona sudbonosno ozbiljno — kudikamo ozbiljnije nego što se obično misli. Ali boljševici preko izvjesnih agencija nastoje od vremena do vremena da zabušure svoj pravi stav prema religiji, ili da ga prikažu posve drukčije nego što jest. Stoga ću iznijeti bilo prema samim sovjetskim dokumentima bilo prema svjedočanstvu očevidaca pravi odnos boljševika prema vjeri od njihova početka pa sve do kulminacije bezboštva u zadnjoj periodi poslije 8. travnja 1929.³

I. Ideologija.

»Dixit insipiens in corde suo: non est Deus. — Luđak reče u svom srcu: nema Boga.« Ps. 13, 1.

»Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae mentis existimem. — Da ima božanstva, to je tako jasno, da ja sumnjam u zdravi razum onoga, koji to niječe.« Cicero, De natura deorum, lib. 2., c. 16., n. 44.

Svojim pretjeranim materijalizmom došao je Karlo Marx do toga: da je dosljedno morao zanijekati Boga i svaku vjeru. Prema njegovu sistemu dvostruki ga razlog sili, da je protiv svake vjere: osnovica svake vjere jest neumrlj duh, a Marx ga niječe; kao i sve drugo svodi se i vjera prema Marxu na antagonizam dviju klasa: Antagonizam ugnjetavača i proleteraca, kojega je refleksom. Kad dakle dođe revolucijom do izjednačenja klasa, vjera gubi svoj raison d' être.

² Neka se samo cijenjeni čitač sjeti zimskih protivjerskih demonstracija u Berlinu, komunističkih ispada u New-Yorku, Českoj te sovjetskog spletkarenja u Meksiku i drugdje!

³ Među najbolje publikacije o tom predmetu osim samih sovjetskih vrela idu:

Msgr. D' Herbigny S. J.: Le Front antireligieux en Russie Soviétique, Paris — Spes 1930.

Idem, Pâques 1926. en Russie Soviétique, Paris — Spes 1926.

Idem, La Tyrannie Soviétique, Paris — Spes 1926.

Idem, Journées épiscopales à Moscou, Etudes 1927., njemački: Seelsorge-fahrten in Sovjet-Rusland, Martinus-Verlag-Iltertissen.

Idem, La guerre antireligieuse en Russie Soviétique, Paris — Spes 1930. Sturm über Russland, Mayer — Wien 1930.

Taj Marxov stav prema vjeri baštiniše i svi njegovi idejni potomci: socijalisti i komunisti. U potpunoj mjeri, sa svim konsekvencijama baštiniio ga je Vladimir Ilić Uljanov, onaj Lenjin, kojega su moskovski crveni ideolozi proglasili polubogom, jedinim mjerodavnim komentatorom Marxovih ideja. Kao što u pitanju ekonomsko-političke revolucije, tako je i u pitanju vjere Lenjin veći marksista od samoga Marxa: i Marxov je ateizam doduše realan, no nije tako agresivan kao Ilićev. Tu prozelitsku agresivnost tumači nam posebna — dosta jednostavna psiha Lenjinova:⁵ darovit, zatvoren i mučaljiv, pod razumnim revolucijskim utjecajima prigri on u svojoj dvadeset i trećoj godini marksističku vjeru i to s tolikim fanatizmom, da se poslije toga posve izgubio samo u proučavanju Marxa i snovanju o budućoj revoluciji. Vidio je, da mu pri tom ostvarenju revolucijskog ideala smeta vjera. Stoga i piše 14. XI. 1913. Maksimu Gorkom:

Georges Goyau, Dieu chez les Soviets, Flammarion — Paris 1929.

J. Schweigl S. J., Der religiöse Abbau, Orientalia christiana br. 32.

— Roma 1927.

Comte Kokovtsoff u »Revue des deux Mondes« prosinac 1928., kolovoz 1929., siječanj 1930.

Dr. L. Berg, Was sagt Sowjet-Rusland von sich selbst, Volksvereinsverlag — München-Gladbach 1930.

Mac Cullagh, The Bolshevik Persecution of christianity, 1924., njemački od Kasspohla: Verfolgung des Christentums durch die Bolschewiker, Paderborn 1926.

⁴ Tako n. pr. glavni protagonist francuskih kolektivista Jaurès, u svojoj parlamentarnoj deklaraciji od 21. XI. 1893. nazivlje religiju »starom pjesmom, navikom a ne vjerom«. U njemačkom parlamentu Bebel daje sličnu izjavu: »što se tiče vjere — mi smo ateisti«. Belgijski socijalist Fontaine potvrđuje gornje izjave svojih marksističkih drugova: »Kao socijalisti«, veli on, »hoćemo uništenje svake vjere i svake Crkve«. Vidi Ch. Antoine S. J., Cours d' Economie Sociale, str. 200, Paris, 1896, Guillaumin Editeur.

⁵ Vladimir Ilić Uljanov rođen je 10. IV. 1870. u Simbirsku na Volgi (istočna Rusija). Otac mu je Ilija Uljanov, školski nadzornik u simbirskoj guberniji, imao dva sina: Aleksandra i Vladimira, te tri kćeri. Stariji sin Aleksandar, vrlo darovit matematik, umiješa se zarana u revolucijske pokrete tadašnje Rusije, sudjeluje kao glavni pokretač u zavjeri na cara Aleksandra III., no neposredno prije atentata, koji je imao da bude 1. III. 1887., bude uhvaćen i obješen. Vladimiru (Lenjinu) je tad bilo sedamnaest godina. Brat Aleksandar je već i prije imao na nj utjecaj. Čini se, da mu je on svojim primjerom i svojim instrukcijama već u šesnaestoj godini uništio vjeru (vidi 6. bilj.), i stoga je njegova smrt na Vladimira silno djelovala. Za reakciju zađe ovaj svom silom u revolucijsku kolotečinu, dade se na tajna društva, kojima je tadašnja Rusija vrvila, kasnije na strastveni studij Marxa, koji je konačno determinirao njegovu revolucijsku karijeru.

»Svaki bog, pa bio on neznam kako čist i idealan, jest laž. I u naj-slobodnijim krajevima... zaluduju puk i radništvo baš tom idejom o jednom, čistom i duhovnom Bogu, što ju je sam ljudski duh iz stotinu raznih komada stvorio. Budući da je svaka religiozna misao, svaka ideja o Bogu, svako koketiranje s idejom božanstva infamija, koju je demokratska buržoazija tolerirala, a često puta i dobrohotno primala, to ta ideja predstavlja naj-opasniju sramotu, najogavniju zarazu.«⁶

U svom djelu »Uloga komunističke omladine« (str. 13.) poručuje crveni car svoj omladini:

»Jasno je, e mi tvrdimo, da nema Boga; mi naime vrlo dobro znamo, da je pod Božjim imenom zapravo govorio kler, vlasnici i buržoazija, da brani svoje izrabljivačke interese.«⁷

I Lenjinova udova — Krupskaja, koju su vrlo zgodno nazvali »crvenom bigotkinjom«, govoreći u moskovskoj »Pravdi« (studeni. 1924.) o đačkoj organizaciji Pionira s pravom ateističkom bigoterijom citira glavno pravilo Pionira: »Pionir ne vjeruje u Boga...«

Dosljedan svom crvenom polubogu i boljševički teoretik lenjinizma Buharin govori o religiji bez ikakvih ekvivokacija: »Vjera je u Boga refleks najužasnijih prilika, to je vjera u ropstvo.«⁸ Prema Marxovoj teoriji, veli Buharin »nikakva natprirodna sila nije imala utjecaja na socijalni razvitak. Pače se — prema toj teoriji — puerilna ideja o Bogu i o natprirodnim silama razvila u nekoj stalnoj periodu ljudske historije«. Buharinovom sektarskom fanatizmu ništa ne smeta, što cijela njegova i Marxova teorija visi u zraku bez ikake sjenke znanstvene i praktičke podloge; on iz tih irealnih premisa povlači praktične zaključke:

Zanimljivih podataka iz Lenjinova života donosi njegov biograf Isaac Don Lévine, Lévine, Paris, Plon. G. Lévine ne sakriva svojih simpatija prema svom junaku — zato ga valja čitati s rezervom. Ali ipak je na koncu i on prisiljen da dađe ozbiljnu kritiku lenjinizma. Zadnje je poglavlje: Critique du Léninisme« pisano s mnogo kritičke zrelosti i oštrog osjećaja za sve zahtjeve realnog života.

⁶ Bulletin Communiste, 14. III. 1924., str. 293. — Le Monde Communiste par Gautherot, str. 28, Spes, Paris, 1927.

Zanimljivo svijetlo baca na Lenjinov ateizam jedna epizoda iz njegova života, što je donosi George Goyau u svojoj knjizi: Dieu chez les Soviets (str. 226, 7.). Prema biografu Pierre Chasle-u Lenjin je u intimnom razgovoru s nekim prijateljem povjerljivo izjavio, da se već u 16. godini raskrstio s Bogom, »brutalno strgnuo s vrata križić, što ga u Rusiji nosi svaki vjernik, popljuvao ga i bacio na zemlju«. Dobro na to opaža g. Goyau, da čitav boljševički ateizam, nosi biljeg tog nedoraslog, surovog derana, koji svojim jetkim i fanatičkim blasfemiranjem hoće da obračuna s Bogom.

⁷ Vidi: Barde, La Menace du Communisme str. 46, 7.; Spes, Paris.

⁸ Programme du Communisme, str. 63.

svaki komunist »mora da se bori protiv Crkve kao organizacije za vjersku propagandu . . . , protiv vjerskih predrasuda, koje su u velikom dijelu svjetine još duboko ukorijenjene.«⁹

I gromovni propovjednik ateizma, Emil Jaroslavski, auctor knjige »Na antireligioznom frontu«, moćni predsjednik kontrolne komisije ruske komunističke partije, direktor »Društva Ateista«, ostaje neumoljiv, kad neki manje ortodoksni lenjinisti kao Khelgund i Polidorow traže, da se ne identificira komunizam s ateizmom. Jaroslavski žučljivo odgovara: »Nipošto! Ne može se u isti mah biti lenjinistom i vjernikom . . . . Nastojanje da se politika rastavi od protuvjerske propagande ne može se nikako da složi s marksizmom . . . . Koji se ne okane vjere, nijesu dostojni da budu lenjinistima.«¹⁰

S Lenjinom, Krupskajom, Buharinom, Jaroslavskim potpuno se slažu i ostali ideolozi boljševizma: Lunačarski, Kalinin, Staljin Olešković i drugi, kako je to već bilo spomenuto na drugom mjestu.¹¹

II. Taktika.

Boljševizam je dakle po svojoj biti b e z b o ŷ a n. Gornji navodi to dovoljno pokazuju. Ako je dakle taj bezbožni momenat u praksi za ovo trinaest godina ruskog boljševizma doživljavao plimu i osjeku, nije to bivalo iz n a č e l n o g odstupanja ili popuštanja od principa: takovo popuštanje bilo je uvijek samo prolazno, uvjetovano čisto političkim okolnostima, dakle čista taktika, a nipošto načelo. Jasno to potvrđuje V. Svjetski komunistički kongres od g. 1924.: »Antireligiozna propaganda«, veli se tu, »mora biti vođena s mnogo takta i obzirnosti osobito kod onih radnika, kod kojih je vjera zahvatila dubokog korijena,« no isti kongres upozoruje na konačni cilj: kad dođe do potpunog ostvarenja komunizma, »onda će definitivno nestati misticizma i vjerskih predrasuda . . . .«¹²

S obzirom na taktiku, na metode, razlikujemo u glavnom tri periode u aktivnosti sovjetskog ateizma; one odgovaraju trima političkim fazama boljševičke diktature.

Prva t. zv. »ratna perioda komunizma« — od listopada 1917. do 1921. (u mnogočem do 1924.) odlikuje se svojom divljačkom silovitošću, svojim bijesnim krvološtvom: što nije mislilo i osjećalo poput novih gospodara, išlo je pod Č e k i n revolver, pod nož crvene armije.

⁹ A. B. C. du Communisme, str. 247, 8.

¹¹ »Život« br. 1. str. 31, 32.; br. 3. str. 127., 128.

¹⁰ Goyau, o. c. 7.—10.

¹² Programme de l' Inter. Commun. pour le V. e Congrès mondial, 1924., str., 52, 44; — Barde o. c., str. 47., 32.

23. siječnja 1918. izlazi dekret o rastavi Crkve od države, kojim se doduše objavljuje »sloboda kulta« i »potpuna sloboda crkve u Rusiji . . . Svaki se građanin može slobodno odlučiti, za koju bilo vjeroispovijest.«¹³

No taj je dekret bio unaprijed osuđen, da ostane samo dekretom, koji će boljševičkim demagozima poslužiti za umirenje uzbuđene mase, koju bi nasilni ateizam previše uskomešao, i da se njim pred naivnim inozemstvom dokaže sloboda savjesti u Rusiji, kako je to upravo cinički dokazivao Čičerin na génévskoj konferenciji g. 1922.

Međutim se ta sloboda savjesti prakticirala tako, da se od g. 1917. do g. 1921. — prema službenim podacima, koji ni iz daleka ne otkrivaju potpune realnosti — Čekinin nastojanjem uklonilo iz kataloga živih 1243 svećenika.¹⁴ Tom je prilikom gotovo zaglavio i sam ruski patrijarha Tihon; Piju XI. je jedva uspjelo, da svojom intervencijom (u rujnu 1922.) odgodi njegov proces.

Međutim su se praksi doskora prilagodili i paragrafi. Na koncu g. 1921. izlaze razni ukazi, koji sve više vonjaju po otvorenom ateizmu. 26. XII. 1921. jedna okružnica nalaže, da se sve propovijedi imaju podvrći cenzuri. Drugi jedan cirkular proglašuje, da je za rastavu braka potrebna samo obična izjava pred pučkim komesarom, i stvar je-u redu; no zato je za crkveni brak potrebno posebno dopuštenje od sovjeta.

U isto vrijeme (prosinac 1921., br. 200.) bivši komesar prosvjete, Lunačarski naređuje o upotrebi nekadašnjih vjerskih zgrada:

¹³ Zbirka Ukaza, br. 18.; 1918., str. 263.

¹⁴ 1927. je Čeka, izvanredna komisija, (danas G. P. U = [Obyedimenoje] Gosudarstvenoj Političeskoje Upravljenoje, Jedinstvena politička državna uprava) slavila svoju krvavu desetgodišnjicu. Tom se prilikom pohvalila užasnim brojkama, koje otkrivaju, kakvim se krvološtvom uzdržava ruski boljševizam, koji se dičio, da će donijeti slobodu mjesto »mračnjačkog vjerskog ropstva«. Od prosinca 1917. pa do rujna 1921. bilo je smaknuto ništa manje od 1.766.188 osoba obojeg spola. Među tima je bilo 1.242 svećenika, 6.775 učitelja, 8.800 liječnika, 355.250 inteligentata, 260.000 vojnika, 192.350 radnika, 815.000 seljaka i to od ljudi, koji su baš radnicima i seljacima obećavali raj. Tom užasnom broju valja još dodati žrtve od rujna pa do konca g. 1921., njih 18.351 (za četiri mjeseca!). 1922. je Čeka spremila pod zemlju 38.000 ljudi, a 1923. za velikih seljačkih buna 112.000. Iz godine 1925. objelodanila je Čeka 14.000 žrtava, iz god. 1926. njih 3.000, a 1927. se taj broj diže na 9.574. U te strašne brojke nijesu ubrojene tisuće ostalih žrtava, koje je Čeka u sjeni svojih kulisa »likvidirala«, zauvijek uklonila s puta. Dr. Berg (str. 88, 89.), stoga iznosi — vrlo vjerojatni — cjelokupni broj Čekinih žrtava od tri milijuna ljudskih života. Prema najnovijim vijestima taj se broj osobito od ljeta 1929. svakog dana silno množi. Prema nepotpunim podacima samih sovjetskih novina dnevno biva u Rusiji smaknuto pet ljudi (u ostalim

» 1.º Onima, koji potpišu redoviti ugovor, bit će dopušteno da se posluže bivšim vjerskim zgradama u vjerske svrhe. No oni se ne će moći usprotiviti tomu, da se te zgrade upotrijebe i u druge svrhe: za tečajeve, pouku, čitanje, koncerte, predstave, kino, ples, rasprave i skupštine.

2. Za to, da se crkve upotrijebe u te svrhe, ne treba pitati crkvene službenike.

3. Odluka o tom ovisi jedino o uredu za pučku prosvjetu...

7. Premda su negdašnje vjerske zgrade svojina države, ipak se u glavnom biti ostavljene na besplatnu upotrebu dotičnim vjerama uz uvjet, da se za svaku zgradu nađe odbor od bar dvadeset aktivnih članova te vjere, koji će se pismeno obvezati, da se za vrijeme obreda ne će ništa događati protivno sovjetskim zakonima, i da će se brinuti za održavanje zgrade. Svaka zgrada, za koju bude prestalo garantirati tih dvadeset pripadnika neke vjere, bit će zauvijek upotrebljena u druge svrhe, i ne će se više moći dobiti dopuštenje, da se u njoj ponovno vrši bogoslužje.«

Ta »besplatna« upotreba sastojala se u tom, da se na početku 1922. za jednu katoličku crkvu zahtijevalo trideset milijuna zlatnih rublji. Imena su pak one dvadesetorice služile policiji, da lakim putem sazna za one, koji su najstalniji u vjeri, pa da ih malo pomalo »likvidira«: otpremi u Sibiriju ili odmah pod ledinu. Kad se tako terorom smanjio broj dvadesetorice, nije bilo više zakonskog broja, i sovjeti su »u ime slobodne volje naroda« zatvorili crkvu.¹⁵

Za prvih mjeseci 1922. opljačkane boljševici posvema i onako iscijedenu Crkvu. Pod plaštem skrbi za ogladnjeli narod zahtijevahu od Crkve sve sveto posuđe. Nažalost, malo je koristi od toga crkvenog blaga vidjela izmoždena sirotinja: nju je morao da hrani rimski Papa, a zaplijenjeni crkveni imetak je progutao građanski

državama je jedna smrtna osuda na godinu rijetkost). Pavao Scheffer, suradnik »Berliner Tagblatt-a«, kojeg su boljševici protjerali nedavno iz Moskve, izjavljuje, da je bilo dana, kad je taj broj strijeljanih dosegao 60. Slično veli i »Socijalistički Vestnik« od 25. siječnja 1930.: Nesamo pet već više desetaka ljudi biva svake noći ubijeno i pokopano, prije no što su se ohladili; njihov broj svakog tjedna i svakog mjeseca raste i na njihovo mjesto dolaze neprestano nove žrtve«. (La Russie Opprimée, t. II. 1930.; 9bis, Rue Vineuse — Paris XVIe).

Telegrafska Unija javlja 28. X. 1929. brzojavnu vijest, G. P. U. (Čeke), da je u nedjelju 27. X. 29. strijeljano 18 osoba; među njima dva svećenika i četiri crkvena poslužnika. Samog mjeseca listopada smaknula je G. P. U. 65 osoba. (Berg. 89.) »Lenjingradskaja Krasnaja Gazeta« u svom večernjem izdanju od 29. XI. 29. donosi 5 smrtnih osuda i tri smaknuća; posljedne su tri osobe bile strijeljane zbog vjere: »radi manifestacije u crkvi«, kako veli sovjetski rječnik. Odmah 1. prosinca 1929. »Trud« javlja smrtnu osudu četvorice seljaka i tako redom gotovo svaki dan. Tako se eto živi u zlatnom krilu sovjetske slobode.

¹⁵ D' Herbigny, La Tyrannie Soviétique, str. 200. ss, str. 198, 9.

rat kod kuće i boljševička propaganda u inozemstvu. Kod kuće se uniralo od gladi, a sovjeti su nalazili milijune rubalja, da njima raspiruju revolucijsku vatru u Bugarskoj, komunističke ispade u Francuskoj, Njemačkoj i drugdje.

3. siječnja 1922. i »učitelji vjeronauka« dobivaju čisto ateističke recepte:

»Zabranjeno je poučavati u vjeronauku djecu, koja još ne idu ili koja već idu u školu, i sakupljati ih u tu svrhu u crkvama ili na drugim bogoštovnim mjestima ili po privatnim kućama. Isto je tako zabranjeno svako poučavanje bilo koje vjerske istine...

Jednako se ne može dopustiti vjerska obuka u privatnim kućama za osobe, koje još nijesu navršile osamnaest godina...

Teološke studije mogu biti dopuštene samo u posebnim prostorijama s dopuštanjem sovjetskih vlasti za građane, koji su navršili 18 godina...

Da se jednom zauvijek stane na kraj zajedničkom poučavanju i privatnom razgovoru raznih vjerskih službenika s pojedinim osobama o vjerskim stvarima, o vjerskim i bogoštovnim tradicijama bilo to gdje, vlasti će ih morati progoniti sa svom strogošću revolucionarnih zakona...« Potpisani: Ivanikov, Borisov i Mihajlov.

Četvrta i peta točka prije spomenutog cirkulara veli: vjerska pouka može se davati samo osobama, koje su navršile osamnaest godina, »no te vjerske upute ne smiju nikada imati karakter sistematske obuke, jer takova se može davati samo u školama i na univerzitetima.« Dobro na to opaža Msgr. D'Herbigny (o. c., 201.), da su te restrikcije samo zato, da zapriječe potajna sjemeništa i svako odgajanje novih svećenika.

Boljševička mladost nesamo da ne smije znati što god o Bogu, ona mora da pređe u aktivnu borbu protiv vjere, protiv Boga. Često puta je to jedini uvjet, da se prođe ili propane čak na sveučilišnim ispitima. Jedan primjer od mnogih! Potajni stenografski zapisnik opisuje ispit nekoga kandidata medicine za doktorat o Uskrsu 1922. Predsjednik komisije, jedan Čekista, jedva što zna da piše i čita. Slijede mudra pitanja:

— Koje ste vi stranke?

— Ja se ne bavim politikom.

Slijedi za tim stotina raznih upita o njegovu odnošaju prema komunizmu, njegovu privatnom životu — a napokon:

— Dobro. Da vidimo sad vaše znanjel što ćete učiniti, kad budete pohađajući bolesnike došli u selo, gdje je svećenik sakupio svoje župljane i s njima moli za kišu?

— Pa ništa. Što bih?

Kako ništa? Zar se vaš znanstveni instinkt tomu ne protiviti? Zar im ne ćete protumačiti, da je to apsurd?

— Ta to se mene ne tiče.

— Šta? Zar vi još nijeste davali konferencija, da dokažete narodu, kako je vrijeme unaprijed određeno nužnim zakonima prirode, i da tu svi očenaši ne mogu ništa da promijene?

— Nisam. Ja sam studirao svoju medicinu.

— Čestitam! Zar vi još niste otkrili stalnosti prirodnih zakona? Ta to je elementarna stvar! Kako ste onda mogli reći, da cijenite komunističke principe?

— Ali ako me o tom nitko ništa ne pita, kako se ja mogu miješati u osobne stvari ljudi, koji uopće nijesu moji klijenti?...

— I vi ćete šutke gledati svu tu bigoteriju? Ne ćete pače podnijeti ni prijave sovjetskim vlastima?

— Zašto? Radi čega?

— Dosta! Vi ste propali! Na to poluglasno doda: »sumnjiv, vrlo opasan, po svoj prilici klerikalac; valja ga uapsiti i pretražiti«.

Zatim će glasno i sarkastičkim tonom:

»Druže, ti još možda misliš, da postoji nekakvi dobričina Bog. I ti bi htio da postaneš doktorom! Šta ti misliš, tko smo mi? To je previše! Takog pobožnjakovića da učinimo doktorom!«

Istom je prilikom jedna kandidatkinja dobila diplomu jedino stoga, što se na ispitu, na kojem nije bilo nijednog stručnog pitanja, ustanovilo, da je 22. V. 1919. prisustvovala ateističkim predavanjima dotičnog čekiste, predsjednika ispitne komisije.¹⁶

Grubu agresivnost tadašnjeg ateizma najbolje karakterizira Stepanov u svojem djelu: »Zadaci i metode antireligiozne propagande«, Moskva 1923.:

»Moramo si biti potpuno svjesni, da naša komunistička partija ni u kojoj prilici, ni za najkraće vrijeme ne može da ide uporedo bilo s kakom vjerskom grupom... Dosljedno promišljeni i provedeni komunizam ima isto tako malo zajedničkog s liberalnim protestantizmom¹⁷ kao što i s crnim pravo-

¹⁶ Nav. dj., str. 206.—09.

¹⁷ Zanimljivo je, da je boljševizam u svojim počecima, dok se još nije osjećao sigurnim pred »vjerama auktoriteta« katolicizmom i pravoslavljem, očijukao s protestantizmom. 1920. pozva Lenjin trojicu metodističkih biskupa, da mu pomognu u borbi protiv pozitivnih vjerskih dogmi, protiv »religija auktoriteta«. Jedan od tih američkih biskupa Blake kadi 1923. boljševizmu i opravdava svoj sektarski prozelitizam: »Rusija je proživljavala veličanstveno socijalno iskustvo, kad se — po prviput u povijesti ljudskog roda — jedna politička vlada stavila u službu zajedničkog narodnog dobra, i stoga se jedna kršćanska crkva u toj prilici, koja toliko obećaje čovječanstvu, nije mogla ustegnuti, a da se iskreno, ozbiljno, od srca ne poda pokretu, koji u takom opsegu ide za kršćanskim idealom«. (Vidi Goyau, o. c., 42.).

Šest godina kasnije boljševici drže, da su »vjere auktoriteta« već razrovane; valja se sad oboriti na svaku vjeru pa i na metodiste i baptiste. Stoga se reci Pavla Hutchinson-a, urednika američke protestantske revije *Christian Century*, od 19. kolovoza 1929. znatno razlikuju od onih sektarskih deklamacija biskupa Blake-a od 1923. Doduše i g. Hutchinson ne krije svojih »simpatija« prema katolicizmu i napose prema pravoslavlju; on okrutno izjavljuje, da su »ortodoksne crkve i njihovi svećenici« kao društveni paraziti zaslužili takvu sudbinu, no s najdubljom žalošću mora da konstatira, da su ti vjerski progoni zahvatili i njegove »prosvijetljene« protestantske sekte. »Kad kažem, da u Rusiji postoji užasno vjersko progono, tad to

slavljem. I samim slijepcima će biti jasno, da je prijeko potreban odlučan boj na život i smrt proti sviju popova, zvali se oni: pastor, abbé, patrijarh, mulla, ulema ili papa, i da je jednako nužno protegnuti tu borbu na Boga, bio to Jehova, Isus, Buda ili Allah«. A Preobražinski, pouzdani prijatelj Lenjinov, bi na to nadovezao: »Mi ne smijemo mirovati i budućnosti prepustiti, da ona uništi vjeru.«¹⁸

Da ira budućnost ne bi oduzela krvave lovorike, požuriše se da već do konca 1922. — dakle za prvih 5 godina crvenog režima — bez ikakve istrage i suda smaknu: 31 episkopa, 4960 svećenika, 9000 monaha i ostalih duhovnih lica.¹⁹

III. Podmukli uzmak.

»Što se tiče vjere, treba sada više opreza... Ne možemo si priuštiti taj luksus, da pojačamo antireligioznu propagandu.«²⁰

Zinovjev, u prosincu 1924.

Međutim, Bog se ne da tako lako istjerati iz čovječje duše, a pogotovo ne iz duše jednog naroda, poput ruskog, koji u dubljinama svoje duše osjeća neprestanu nostalgiju za vječnim, beskrajinim — za Bogom.

većina«, piše g. Hutchinson, »o strašnim kaznama nametnutim onima, koji nastoje da pomognu prosvijetljenim Rusima, kojih duše gladuju za vjerskom spoznajom. Jedna prosvijetljena vjera, koja je puna života, koja je u suglasju sa samim sovjetskim socijalnim principima, vjera, koja sigurnim korakom može da stupa pred modernim svijetom (razumije se baptistička i metodistička vjera), ta je vjera sada sistematski i divljački proganjana...«

(Vidi episkopalska revija *The Living Church*, 21. IX. 29.; *Le Front Antireligieuse*, str. 31.) S malo manje sektarske uskoogrudnosti, s malo više kršćanske ljubavi mogli su američki protestanti već 1921. predvidjeti taj žalosni finale svoje suradnje sa sovjetima.

¹⁸ U §. 92. »Popularnog tumačenja programa boljševičke partije«; odobreno na 8. Kongresu, *Berg*, o. c. 83, 84;

¹⁹ »*Novoje Vremja*« od 5. IV. 1930. citira te brojeve kao službene podatke Ruskog Crvenog Krsta. Sovjetske službene statistike prigodom spomenutog čekina jubileja iznose za razdoblje od 1917. do 1923. kao broj ubijenih duhovnih lica: 28 episkopa, 1.219 svećenika — svega 1.247 (*Berg*, str. 88); kad se te cifre uporede s onima Crvenog Krsta, onda je jasno, kako sovjetske statistike bez ikake skrupuloznosti znaju da prešute par hiljada žrtava.

²⁰ Vidi *Le Temps*, 4. I. 1925.; Zinovjev, nekoć Apfelbaum, rođen 1883. Učenik Lenjinov, nakon mnogih zatvora bježi u inozemstvo. S Lenjinom je za rata uhvaćen u Galiciji; zaklanja se s njim u Švicarsku, odavde zalaze u Njemačku. Poslije veljačke revolucije 1917. vraća se u Rusiju; nakon listopada revolucije postaje predsjednikom petrogradskog sovjeta. Sada je predsjednik odbora za obranu republike.

Sila je izazvala silu, pritisak reakciju. Isprva pritajenu; kasnije malo aktivniju. Mnoge epizode govore o toj reakciji religiozne ruske duše, mnogo činjenica iz tog razdoblja svjedoči; da još živi, da još djeluje stari Bog.

Ruski socijalisti, koji su srećno umakli iz boljševičkih uza, izdali su 1922. u Berlinu knjigu Čeka. U njoj ti materijalisti govore o ganutljivim prizorima, što su ih doživjeli u sovjetskim tamnicama. Njihovi politički prijatelji, socijalisti i bezbošci kao i oni, obraćahu se zadnji čas pred smrt i zazivahu Boga, komu se već davno nijesu bili pomolili. Jedan je n. pr. kleo i psovao sve do 6 i po, a 5 minuta kasnije, kad je na nj došao red da bude strijeljan, okrene se svojim drugovima te će: »Ja se nijesam molio, ima već dvadeset godina. Sada molim i Boga i vas, da mi oprostite«. Jedan drugi izjavljuje: »Ja sam se uvijek izrugivao vjeri, sada vjerujem«. Neki materijalistički teoretik čas prije strijeljanja napravi veliki znak križa te skrušeno se udarajući u prsa zavapi: »Kriste Spasitelju, primi moju dušu!«

O Uskrsu 1920. organizovana je bezbožna skupština. Imao je da govori sam prosvjetni komesar Lunačarski. Upotrijebio je sve moguće hule, da potkrijepi svoje ateističke dokaze. Na koncu potpuno uvjeren o neosporivom uspjehu svoje argumentacije pobjedonosno zaviče: »Ima li koga među vama, koji bi mogao da posumnja u to znanstveno dokazivanje? Boga nema, Krista nema, duše nema, vjere nema. Postoji samo materija...« U pozadini dvorane podigne se stari pravoslavni svećenik: »Molim riječ!« — U dvorani nastade grobna tišina. Boljševici se na predsjedničkoj tribini uskomešaše: »Kasno je, nema vremena«. — »Bit ću kratak; samo jednu riječ.« — »Govori!« Starac se popne na tribinu, okrene se prema publici, te će laganim dostojanstvenim glasom: »Bratci, Hristos voskresel — Braćo, Krist je uskrsnuo!« — I čitava dvorana kao jedan jedini čovjek ustade te toplo i oduševljeno odvrati: »Vo istino, voskresel!« Lunačarski i drugovi brzo se pokupiše odanle.²¹

Međutim je taj pasivni otpor stao primati sve aktivniju formu. Na nasilno propagiranje vjere stalo se odgovarati uzburanama, otvorenim sukobima. Osim toga se i inozemstvo stalo zanimati za grozote vjerskih progona, a u narodu je primjer tolikih krvavih mučenika pridigao vjersku svijest mjesto da je uništi.

Sve je to potaklo novog crvenog cara — Staljina, da promijeni taktiku, ali samo — taktiku. Čemu otvorenim progonima praviti mučenike i tako pružati reklamu vjeri; čemu javnim nasiljem izazivati radoznalost stranih zemalja? Zar nije bolje nastaviti s istom rabotom, no potajno, mučke, iza leđa; slabiti protivnika dotle, dok mu ne dosadi, dok ne podlegne, a sve opet tako, da se nikad ne može uprijeti prstom na otvoreni progon? Pa onda Crkva! Čemu je uz silu rušiti i tako si navlačiti antipatiju puka? Nije li bolje baciti u nju klicu razdora, pa neka se sama uništi; nije li mnogo jednostavniji posao najprevejanijim i najinfamnijim klevetama ocrniti pred narodom njene službenike, da mu se ovi zgade, a po njima da mu se zgadi, da mu omrzne i vjera?

Smišljeno, učinjeno!

²¹ La Tyrannie Soviétique, str. 177, 221.

U listopadu 1924. nazivlje Staljin dotadašnju nasilnu metodu vjerskih progona apsurdnom²² te ističe, da »se mora voditi računa sa seljačkim predrasudama«.²³

Već par mjeseci prije 3. lipnja 1924., donose I z v e s t i j a, glasilo Središnje egzekutive, odluku trinaestog ruskoga komunističkog kongresa, kojom najavljuje nove metode:

»Najodlučnije valja odstraniti svako bojovno postupanje prema vjerskim predrasudama masâ, sav administracijski postupak kod zatvaranja pravoslavnih i katoličkih crkava, džamija, sinagoga, bogomolja... Valja osobito na to paziti, da se nigdje ne vrijeđaju religiozni osjećaji vjernika. Ti se mogu iskorijeniti samo ustrajnim radom kroz godine i decenije... Osobito mudro treba postupati s istočnim republikama i provincijama...«

Na trinaestoj provincijskoj konferenciji partije, Moskva, siječanj 1925., ponavljaju se iste misli s jednakom oštrinom:

»Pogotovo se svaki administracijski postupak kod zatvaranja crkava, oduzimanja zvona... najodlučnije mora držati promašenim i prema tome štetnim za antireligioznu propagandu«.

No to ne znači, da valja odustati od ateističkog prozelitizma. »T r u d« od 9. IV. 1923. daje za to naputke:

»Nije to laka stvar ideološki osloboditi radnike od vjerskih predrasuda... Zato se u protivjerskoj propagandi mora postupati s mnogo opreza i obzira, da se ne poluče posve protivni rezultati. Taj, se boj ne može voditi naredbama i administracijskim ispadima proti vjeri, već ustrajnom, sistematskom propagandom materijalizma u klubovima, društvenim prostorijama, u predavanjima na univerzitetima, u školama za odrasle«.

I ako su sovjeti — primorani silom prilika — malo uzmaknuti s nasilnom propagandom ateizma kod starijih, kod jadnih su mališana nastavili s još perfidnijom ustrajnošću zatirati svaki vjerski osjećaj.

Da se što sigurnije dođe do željenih rezultata, stali su osim Komsomola (= organizacija komunističke omladine) organizovati t. zv. »P i o n i r e« za djecu od 9-10 godina. Da se ateistička klica zasadi u još mlađa dječja srca, osnovani su t. zv. »Oktobriati« (na uspomenu oktobarske revolucije 1917.) za dječicu, koja su jedva prohodala. Te organizacije vode posebni prednjaci iz Komsomola, koji su već učvršćeni u ateizmu i boljševičkom »moralu.« »P i o n i r a« je — prema I z v e s t i j i m a od 2. IX. 1925. bilo 1. siječnja 1924. već 161.349; 1. siječnja 1925. je taj broj užasno poskočio: čak na 1.000.032; par mjeseci kasnije: 1. lipnja 1925., broj je opet silno porastao: na 1.390.433; jadnih mališana u o k t o b a r i j a t s k o j organizaciji bilo je u siječnju 1925. — 100.325.

»B e z b o Ź a c u t v o r n i c i«, glasilo Središnjega moskovskog odbora za antireligioznu propagandu, iznosi u svom 5. broju od 1925. upute za novu ateističku pedagogiju kod najmlađih.

²² Vidjeli smo, da je Staljin pet godina kasnije — poslije 8. IV. 1929. — sam posegnuo za tim apsurditetom.

Sila je izazvala silu, pritisak reakciju. Isprva pritajenu; kasnije malo aktivniju. Mnoge epizode govore o toj reakciji religiozne ruske duše, mnogo činjenica iz tog razdoblja svjedoči; da još živi, da još djeluje stari Bog.

Ruski socijalisti, koji su srećno umakli iz boljševičkih uza, izdali su 1922. u Berlinu knjigu Čeka. U njoj ti materijalisti govore o ganutljivim prizorima, što su ih doživjeli u sovjetskim tamnicama. Njihovi politički prijatelji, socijalisti i bezbošci kao i oni, obraćahu se zadnji čas pred smrt i zazivahu Boga, komu se već davno nijesu bili pomolili. Jedan je n. pr. kleo i psovao sve do 6 i 6, a 5 minuta kasnije, kad je na nj došao red da bude strijeljan, okrene se svojim drugovima te će: »Ja se nijesam molio, ima već dvadeset godina. Sada molim i Boga i vas, da mi oprostite«. Jedan drugi izjavljuje: »Ja sam se uvijek izrugivao vjeri, sada vjerujem«. Neki materijalistički teoretik čas prije strijeljanja napravi veliki znak križa te skrušeno se udarajući u prsa zavapi: »Kriste Spasitelju, primi moju dušu!«

O Uskrsu 1920. organizovana je bezbožna skupština. Imao je da govori sam prosvjetni komesar Lunačarski. Upotrijebio je sve moguće hule, da potkrijepi svoje ateističke dokaze. Na koncu potpuno uvjeren o neosporivom uspjehu svoje argumentacije pobjedonosno zaviče: »Ima li koga među vama, koji bi mogao da posumnja u to znanstveno dokazivanje? Boga nema, Krista nema, duše nema, vjere nema. Postoji samo materija...« U pozadini dvorane podigne se stari pravoslavni svećenik: »Molim riječ!« — U dvorani nastade grobna tišina. Boljševici se na predsjedničkoj tribini uskomešaše: »Kasno je, nema vremena«. — »Bit ću kratak; samo jednu riječ.« — »Govori!« Starac se popne na tribinu, okrene se prema publici, te će laganim dostojanstvenim glasom: »Bratci, Hristos voskresel — Braćo, Krist je uskrsnuo!« — I čitava dvorana kao jedan jedini čovjek ustade te toplo i oduševljeno odvrati: »Vo istino, voskresel!« Lunačarski i drugovi brzo se pokupiše odanle.²¹

Međutim je taj pasivni otpor stao primati sve aktivniju formu. Na nasilno propagiranje vjere stalo se odgovarati uzbunama, otvorenim sukobima. Osim toga se i inozemstvo stalo zanimati za grozote vjerskih progona, a u narodu je primjer tolikih krvavih mučenika pridišao vjersku svijest mjesto da je uništi.

Sve je to potaklo novog crvenog cara — Staljina, da promijeni taktiku, ali samo — taktiku. Čemu otvorenim progonima praviti mučenike i tako pružati reklamu vjeri; čemu javnim nasiljem izazivati radoznalost stranih zemalja? Zar nije bolje nastaviti s istom rabotom, no potajno, mučke, iza leđa; slabiti protivnika dotle, dok mu ne dosadi, dok ne podlegne, a sve opet tako, da se nikad ne može uprijeti prstom na otvoreni progon? Pa onda Crkva! Čemu je uz silu rušiti i tako si navlačiti antipatiju puka? Nije li bolje baciti u nju klicu razdora, pa neka se sama uništi; nije li mnogo jednostavniji posao najprevejanim i najinfamnijim klevetama ocrniti pred narodom njene službenike, da mu se ovi zgade, a po njima da mu se zgadi, da mu omrzne i vjera?

Smišljeno, učinjeno!

²¹ La Tyrannie Soviétique, str. 177, 221.

U listopadu 1924. nazivlje Staljin dotadašnju nasilnu metodu vjerskih progona apsurdnom²² te ističe, da »se mora voditi računa sa seljačkim predrasudama«.²³

Već par mjeseci prije 3. lipnja 1924., donose *Izvestija*, glasilo Središnje egzekutive, odluku trinaestog ruskoga komunističkog kongresa, kojom najavljuje nove metode:

»Najodlučnije valja odstraniti svako bojovno postupanje prema vjerskim predrasudama masâ, sav administracijski postupak kod zatvaranja pravoslavnih i katoličkih crkava, džamija, sinagoga, bogomolja... Valja osobito na to paziti, da se nigdje ne vrijeđaju religiozni osjećaji vjernika. Ti se mogu iskorijeniti samo ustrajnim radom kroz godine i decenije... Osobito mudro treba postupati s istočnim republikama i provincijama...«

Na trinaestoj provincijskoj konferenciji partije, Moskva, siječanj 1925., ponavljaju se iste misli s jednakom oštrinom:

»Pogotovo se svaki administracijski postupak kod zatvaranja crkava, oduzimanja zvona... najodlučnije mora držati promašenim i prema tome štetnim za antireligioznu propagandu«.

No to ne znači, da valja odustati od ateističkog prozelitizma. »*Trud*« od 9. IV. 1923. daje za to naputke:

»Nije to laka stvar ideološki osloboditi radnike od vjerskih predrasuda... Zato se u protivjerskoj propagandi mora postupati s mnogo opreza i obzira, da se ne poluče posve protivni rezultati. Taj se boj ne može voditi naredbama i administracijskim ispadima proti vjeri, već ustrajnom, sistematskom propagandom materijalizma u klubovima, društvenim prostorijama, u predavanjima na univerzitetima, u školama za odrasle«.

I ako su sovjeti — primorani silom prilika — malo uzmaknuti s nasilnom propagandom ateizma kod starijih, kod jadnih su mališana nastavili s još perfidnijom ustrajnošću zatirati svaki vjerski osjećaj.

Da se što sigurnije dođe do željenih rezultata, stali su osim Komsomola (= organizacija komunističke omladine) organizovati t. zv. »*Pionire*« za djecu od 9-10 godina. Da se ateistička klica zasadi u još mlađa dječja srca, osnovani su t. zv. »*Oktobriati*« (na uspomenu oktobarske revolucije 1917.) za dječicu, koja su jedva prohodala. Te organizacije vode posebni prednjaci iz Komsomola, koji su već učvršćeni u ateizmu i boljševičkom »moralu.« »*Pionira*« je — prema *Izvestijama* od 2. IX. 1925. bilo 1. siječnja 1924. već 161.349; 1. siječnja 1925. je taj broj užasno poskočio: čak na 1.000.032; par mjeseci kasnije: 1. lipnja 1925., broj je opet silno porastao: na 1.390.433; jadnih mališana u oktobarskoj organizaciji bilo je u siječnju 1925. — 100.325.

»*Bezbožac u tvornici*«, glasilo Središnjega moskovskog odbora za antireligioznu propagandu, iznosi u svom 5. broju od 1925. upute za novu ateističku pedagogiju kod najmlađih.

²² Vidjeli smo, da je Staljin pet godina kasnije — poslije 8. IV. 1929. — sam posegnuo za tim apsurditetom.

Ateistička se propaganda mora da prilagodi dječjoj psihi. Dijete još nije kadro da shvati kojekakve apstraktne razloge proti vjeri: iz mitologije, iz klasne borbe. Njegova vjera sastoji,

»u crkvi, koju ono pohađa, u svećeniku, kod kog se ispovijeda, u križiću, što ga nosi oko vrata, u svetoj slici, pred kojom se moli prije počinjaka... Stoga treba s djecom drukčije postupati nego s odraslima...

Ne treba im uopće ništa govoriti o Bogu, o dobru, o zlu, o spasenju duše, o otkupljenju... ili o bilo kakovoj ideji...

U dječjim školama ne valja uvoditi posebnih tečajeva za antireligioznu propagandu. To ne vodi ničemu. Mnogo je korisnije, da se mjesto toga uvede prirodopis, geografija, fizika, historija... i da se, gdje god je to samo moguće, znanost stavi u opreku s vjerom; njeni rezultati stave u opreku s otrcanim vjerskim pričama. Uz takav će odgoj biti dijete bolje upozoreno na vjerske bljutavštine, te će mu se dublje usaditi u pamet i dijete će neopazice postati ateistom...

U školi, u društvu »Pionira«, u zabavištima treba uništiti sav vjerski utjecaj, što ga je dijete primilo kod kuće, u obitelji. Zato mora da škola ili koja druga organizacija postane djetetu drugom porodicom. Iskustvo pokazuje, da je drugarski nagon kod djece silno razvijen. Drugovi za dijete više znače nego i sama obitelj. Moramo da se dobro okoristimo tim nagonom za protivvjersku propagandu...²³

Takovim se eto metodama ubija spontani polet mladih duša k Bogu. Takvom se perfidnom pedagogijom — ili bolje satanologijom — uzgajaju dječji duhovi u gadnom opskurantizmu i fanatičkim predrasudama.

*
* * *

Međutim i krvoločna silovitost prve periode i podmukle metode druge pokazase sovjetima, da je jalov posao boriti se s Bogom. Bog je preživio Lenjina, Crkva je njegova preturila prvu i drugu fazu užasnih progona, stoga je Staljin u nekom očajničkom ludilu 8. travnja 1929. zametnuo treće kreševu, u kojem je mislio on i njegovi sovjeti jednim glomaznim zamahom oboriti Boga, i zatvoriti mu zauvijek pristup u srce bilo kojeg građanina sovjetske Rusije. Kakvim se sredstvima tu poslužilo, kakvi se uspjesi postigli, o tom drugi puta. Zasad nam je dosta to, da su sovjeti nakon očajne parmjesečne borbe praktički morali priznati: još živi stari Bog.

Stj. Tomislav Poglajen D. I.

²³ Le Temps, 4. I. 1925.

²⁴ Vidi J. Schweigl S. J., Im Sowiet-Russland, Orientalia Christiana, br. 32; veljača 1927.; str. 211.—219.

²⁵ Kod Goyau-a o. c., str. 98.